

ЗВІТНА ДОКУМЕНТАЦІЯ В СИСТЕМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УНІВЕРСИТЕТІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Однією із найважливіших буржуазних реформ 60-х років ХІХ ст. в Російській імперії стало перетворення системи освіти. Університетська реформа займає чільне місце серед інших заходів в цій галузі.

Масив джерел з даної проблеми вельми значний та різноплановий. Разом з цим його можна звести до двох великих шарів – матеріали офіційного та неофіційного походження. До офіційних матеріалів, які відображають систему правового регулювання функціонування університетів Російської імперії другої половини ХІХст., перш за все відносяться університетські статuti 1863 та 1884 рр. [1]. Разом з цим, для з'ясування університетської політики уряду та її еволюції, процесу підготовки та проведення університетської реформи 1863 р. та подальших перетворень, вельми важливими є документальні матеріали, що вийшли з урядових канцелярій.

Існує ще одна категорія матеріалів офіційного походження, яка має значення для характеристики механізму правового регулювання діяльності університетів, яка майже не потрапила до поля зору дослідників. Ми маємо на увазі звітну документацію – звіти міністрів народної освіти та попечителів учбових округів.

Звіти міністрів народної освіти та попечителів учбових округів містять важливу інформацію, яку не можна почерпнути з інших джерел. Цінність цих документальних матеріалів зумовлена перш за все тим, що вони представляють собою цілісний комплекс, який хронологічно охоплює період ХІХ – початку ХХ ст. й зберігається майже повністю у фонді Департаменту народної освіти Російського державного історичного архіву у м. Санкт-Петербурзі (Ф.733). Звіти міністрів народної освіти готувалися щорічно на підставі звітних даних, що надходили з місць. Особливо цінними є конкретні дані, які показують, яким чином здійснювалося реформування університетів. У них сконцентровані відомості про додаткові асигнування, що виділялися на нові штати університетів, про заміщення нових кафедр, що створювалися по реформі, про зміни в організації учбового процесу, наукову діяльність університетів, підготовку викладацьких кадрів та ін. У «додатках» до звітів наводилися статистичні відомості про кількість студентів та вільних слухачів; чисельність осіб, які мають вчені ступені та звання, про викладацькі вакансії, стан навчальних посібників, склад бібліотек та ін.

Міністрам народної освіти надавалися значні права для розширення та конкретизації положень закону. Тому «всепідданіші» звіти, які представлялися на розгляд імператора, фіксували процес поступового втілення урядової політики в галузі народної освіти, показували особливості регіонів та конкретних університетів, готували ґрунт для прийняття подальших

рішень. У звітах відобразилися й методи керівництва галуззю з боку різних міністрів.

Відомо, що після замаху на Олександра II у 1866 р. з посади міністра народної освіти був усунений ліберально налаштований О.В.Головнин. На його місце був призначений більш поміркований Д.А.Толстой. Історики стверджують, що наступ контрреформ починає відчуватися одразу з його приходом до міністерства [2, с.228]. Тому цікаво подивитися на його методи керівництва галуззю. Так, у звіті за 1866 р. Д.А.Толстой серед іншого пише: «Для з'ясування питань, що стосуються всіх університетів, я додержувався правила просити попередні висновки всіх їх, а потім вже остаточно обговорювати їх (питання) у Раді міністра. Таким чином досягалася, хоча й у письмовому порядку, необхідна єдність в діях та розпорядженнях у справах загальних для всіх університетів, без найменшого порушення наданої їм автономії; міністерство ж мало можливість користуватися їх відповідними вказівками із спеціальних, близько знайомих їм предметів» [3, арк.3]. Необхідно зазначити, що така практика обговорень зберігалася Д.А.Толстим й у подальші роки. Навіть такі питання, що традиційно жорстко контролювалися державою – відправлення викладачів за кордон для подальших наукових пошуків – вирішувалися достатньо демократично. Міністр запропонував Радам університетів обговорити й визначити порядок закордонних поїздок (відбір кандидатів та ін.); потім свої зауваження зробили попечителі учбових округів, наступним етапом стало обговорення в Раді міністра народної освіти й ці правила були затверджені й розіслані в університети для виконання [3, арк.5–6]. Разом з цим далеко не всі пропозиції міністра знаходили позитивну оцінку верховної влади. Так, у звіті по міністерству народної освіти за 1874 р. Д.А.Толстой писав, що, на його думку, буде вельми корисно як для науки, так й для управління, об'єднувати іноді членів однакових факультетів різних університетів задля обговорення питань не письмово, а усно. На це послідувала примітка імператора на полях звіту, що звучала як окрик: «Можна було б, якщо б вони не захоплювалися сторонніми предметами [3, арк.4].

Не можна погодитися з радянськими дослідниками в тому, що міністри завжди замовчували негативні явища у вищій школі. Вивчення звітів міністрів народної освіти О.В.Головнина, Д.А.Толстого показує, що вони неодноразово звертали увагу вищої влади на «недостатнє становище університетської науки», на «необхідність особливих заходів для підтримки науки з боку уряду» і т.п.

Констатація фактів у міністерських звітах нерідко супроводжувалася пошуком та визначенням причин, що породжували дане явище. Так, відомо, що у 60-ті роки XIX ст. чимало університетських кафедр залишалися вакантними у зв'язку із відсутністю професорів. Толстой у звітах неодноразово повертався до цього явища, показував його причини та можливості подолання [3, арк. 4 зв.; спр.60, арк.2]. До речі, зменшення кількості профе-

сорові права в університетах було пов'язане із впровадженням судової реформи, яка дала можливість професорам одержувати значно більші прибутки, займаючись судовою практикою, на відміну від науково-викладацької діяльності. Така ситуація була характерною для всіх університетів, зокрема й для Харківського. Про це йшлося в звіті міністра народної освіти за 1870 р. У звіті містилася інформація про двотижнєве перебування міністра в Харківському університеті. Д.А. Толстой писав про ознайомлення зі станом справ в університеті, про відвідування лекцій на різних факультетах. Усім цим міністр залишився вельми задоволений. Характерною рисою Харківського університету даного періоду міністр визначив значне збільшення числа студентів юридичного факультету, що він також пов'язував із впливом введення судової реформи [4, арк.266]. Підводячи підсумок своїм враженням про Харківський університет, Д.А. Толстой писав, що впевнився «в тій колосальній просвітительській силі, яку надає університет вельми обширному краю як в науковому, так й у практичному відношенні; це дійсно центр, до якого прагнуть за знаннями, й звіди вони розливаються у різноманітних проявах [4, арк.271].

Перебуваючи в інших учбових округах, міністр так само вміщував свої характеристики у «всепідданіші» звіти. Так, у звіті за 1874 р. знаходиться інформація про огляд Київського учбового округу. Особливість цього регіону висловлена міністром таким чином: «Малоросія з давнини відрізнялася схильністю до просвіти, з неї вийшли два перших міністра народної освіти гр. Завадовський та гр. Розумовський, та багато видатних вчених та педагогів» [5, арк.320]. Двотижнєве знайомство з Київським університетом дало змогу міністру виділити позитивні та негативні риси, визначити провідні факультети з точки зору наукових здобутків викладачів (особливо він відмітив медичний факультет). Не можна не звернути увагу на характерну рису Київського університету, яку виділив міністр народної освіти. Це бідність студентів університету. «Бідність деяких вражаюча, особливо в Києві. Є студенти, що носять одяг із арештантського сукна. Життя в Києві дороге, а заробітків мало; потрібно самому бачити таку злиденність молоді, яка шукає освіти, щоб впевнитися у яких злиднях живуть молоді люди» [5, арк.357 зв.]. У зв'язку з цим Д.А.Толстой ставив питання про необхідність розширення студентських стипендій. Цей та інші звіти Толстого суперечать твердженням радянської історіографії про реакційність настроїв цього міністра народної освіти. Д.А.Толстой писав, що на його думку «необхідно й на майбутній час підтримувати тих, хто навчається в університетах стипендіями та грошовою допомогою, зберегти теперішню помірну плату за навчання та звільнити від оплати всіх «недостатніх» студентів, що залюговують це своєю старанністю та успіхами у науках» [5, арк.24 зв.].

Ця ж думка розвивається міністром народної освіти на сторінках звіту за наступний, 1875 р. У даному документі міститься серед іншого й огляд Одеського учбового округу, який відвідав міністр й ознайомився зі

станом справ у ньому. Цей огляд підписав імператор Олександр II так: «Прочитав з великим інтересом та задоволенням» [6, арк.459]. Стосовно становища студентства міністр народної освіти писав, що воно не може не звернути на себе увагу уряду, оскільки відрізняється надзвичайною бідністю. «Ця бідність настільки значна в Новоросійському університеті, – зазначає Д.А.Толстой, – що більша половина студентів звільнена від оплати, й це було зроблено тому, що їм дійсно платити нічим, оскільки вони нічого не мають» [6, арк.464]. Далі міністр пропонував декілька заходів, які на його думку сприяли б покращенню становища студентства. Серед іншого він виступав за встановлення іспитів на громадянську службу, які б дали переваги молоді, що закінчила університет. Стосовно запропонованих міністром заходів, імператор наклав резолюцію: «Представити про це особливе подання, після обговорення з іншими міністрами» [6, арк.465].

Огляд Новоросійського університету в цілому дав змогу міністру народної освіти похвалити викладання на юридичному та природничому факультетах. Окрім цього, Толстой вийшов із пропозицією про відкриття медичного факультету, необхідність якого обґрунтував у цьому ж звіті. Крім того, міністр показав необхідні для відкриття факультету обсяги коштів, й повідомив, яку кількість грошей готове надати місто Одеса [6, арк.463]. Імператор схвально поставився до пропозиції, зазначивши, щоб міністр представив про це окреме подання [6, арк.463 зв.].

Безумовно, у «вселідданіших» звітах міністри народної освіти не полишали поза увагою питання політичної активності студентства, поширення в їх середовищі революційної пропаганди, національно-визвольних ідей тощо. Дослідники радянського часу неодноразово звертали увагу на те, як уряд спостерігав за поширенням революційних ідей, створенням студентських організацій. Однак питання, пов'язані з розповсюдженням національно-визвольних ідей, значно менше досліджувалися. У міністерських звітах ми бачимо характеристику й цих аспектів у настроях університетської молоді та викладачів. Так, у 1870 р. Д.А. Толстой, писав: «Ваша Імператорська Величність безумовно пам'ятає, як на початку 60-х років почала розповсюджуватися в Харківському учбовому окрузі пропаганда так званої «юної Малоросії». Можу запевнити Вашу Величність, що в наш час немає й сліду цієї руйнівної для державної єдності пропаганди як серед викладачів, так й серед слухачів. Вона завмерла, й, слід думати, назавжди» [7]. У звіті про Київський університет міністр серед іншого зазначив: «На початку шістдесятих років тут було сильно розповсюджене українофільство, й ця мрійлива теорія знайшла чимало жертв, однак, дякуючи Богові, його тепер зовсім немає...» [8]. На це рукою імператора було написано: «Слава Богу». Стосовно ж призначень на посади викладачів осіб польської національності, міністр народної освіти запевняв імператора, що у кожному випадку на це береться його особливий дозвіл. «Вважаю за необхідне прийняти цей засіб безпеки для того, щоб не послідувало скупчення викладачів-поляків у

якому-небудь навчальному закладі, що було б надзвичайно шкідливо, що довів останній польський заколот» [9]. Імператорська відмітка на полях схвалювала таку обережність й надавалася згода на подальше застосування такої практики.

Однак, як вже було зазначено, звіти міністрів народної освіти готувалися спираючись на дані, одержані з місць. Перш за все міністри оперували звітною документацією попечителів учбових округів та звітами університетів. Згідно з інструкцією від 23 січня 1851 р. ректори університетів готували щорічні звіти по університету, які в свою чергу мали враховувати висновки деканів факультетів, а також особисті спостереження за читанням лекцій. Витяги із звітів університетів друкувалися в «Журналі міністерства народної освіти». Однак ніколи не оприлюднювалися звіти попечителів, якими вони супроводжували звіти університетів, направляючи їх до міністерства народної освіти. Не публікувалися й звіти попечителів про огляд навчальних закладів тих округів, якими вони керували. Надзвичайна цінність цих матеріалів полягає в тому, що в них попечителі давали оцінки, коментували процеси, вказували на недоліки в університетському житті, а також пропонували практичні дії, які могли б сприяти подоланню негараздів. Так, наприклад, пропонуючи на розгляд міністра народної освіти звіт Харківського університету за 1855/56 н.р., попечитель Харківського учбового округу в своєму поданні погоджується з оцінкою ректора університету й визнає викладання в ньому повним, сучасним, благонаміреним та успішним. Разом з цим попечитель відмічає, що вважає недоліком у викладанні університетських курсів недостатню практичну підготовку студентів, особливо на юридичному факультеті [10]. У звіті про огляд навчальних закладів Харківського учбового округу за цей же рік попечитель більш докладно характеризує хід навчального процесу. Він пише міністру народної освіти, що в цілому викладання в Харківському університеті відрізняється повнотою та успішністю, відвідання багатьох лекцій та іспитів дало змогу переконатися в «благодійності тих, хто навчає та навчається». Однак, попечитель визначає й недоліки в навчальному процесі, причому саме їм (та причинам, що їх породжують) відведено найбільше місце у звіті. Так, серед іншого попечитель зазначає, що на юридичному факультеті студенти мають недостатні практичні знання у діловодстві. «Бажано було б, щоб на цьому факультеті подібно до Санкт-петербурзького училища правознавства було введено викладання юридичної практики» [11, арк.9 зв.]. Попечитель пропонував також, щоб на цьому факультеті історію російського права викладали окремо. Оскільки історія російського права входила до курсу «Енциклопедії законодавства», попечитель вважав, що її викладання не досягало достатньої повноти [11, арк.10]. З наведеного прикладу ми бачимо, що попечителі достатньо глибоко знали навчальний процес та учбові програми. Вони спілкувалися з викладачами, студентами та керівництвом університетів. Тому не випадково, що нерідко пропозиції попечителів згодом по-

трапляли до «всепідданіших» звітів міністрів народної освіти. Так, у більш пізньому звіті міністра народної освіти ми бачимо обґрунтування заходів, спрямованих на збільшення практичних занять студентів всіх факультетів [12].

Отже, у звітах попечителів учбових округів міститься інформація, що стосується всіх аспектів функціонування університетів: учбової частини факультетів, навчальних кабінетів та бібліотек, частини адміністративної та господарчої, настроїв студентів та викладачів і т.п. [13]. При цьому слід зазначити, що попечителі учбових округів, як вищі державні сановники з одного боку втілювали в життя державну політику на території округу, а з іншого, своїми пропозиціями та зауваженнями багато в чому активно формували урядовий курс. Документальні матеріали Департаменту народної освіти свідчать, що «всепідданіші» звіти міністрів народної освіти, окрім імператора, розглядали спеціальні комісії, які створювалися верховною владою саме з цією метою. Вивчивши звіт, комісія робила свої зауваження, які й лягали в основу циркулярних приписів, що згодом розсилалися попечителям учбових округів для виконання [14]. Так, у квітні 1875 р. була видана постанова по міністерству народної освіти про обов'язкове включення у «всепідданіші» звіти відомостей про заходи, які приймали університетські ради щодо впровадження практичних занять [15].

Таким чином, ми бачимо, як «коло» замикалося, тобто на місця приходили міністерські циркуляри, положення яких значною мірою визрівали й пропонувалися саме в університетському середовищі, були багато в чому породжені ініціативою знизу. Отже, звітна документація міністрів народної освіти та попечителів учбових округів дає багатий матеріал для вивчення механізмів реалізації ідей «консервативного оновлення» та модернізації Російської імперії, яка проводилася в другій половині XIX століття, дає змогу з'ясувати процес правового регулювання діяльності університетів.

Список літератури:

1. ПСЗ. П. Т. 38. Отд.1. №39752; ПСЗ. Ш. Т. 4. №2404.
2. Ляхович Е.С., Ревушкин А.С. Университеты в истории и культуре дореволюционной России. Томск, 1998.
3. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). Ф. 733. Оп. 117. Спр. 53.
4. РДІА. Ф. 733. Оп. 117. Спр. 60.
5. РДІА. Ф. 733. Оп. 117. Спр. 64.
6. РДІА. Ф. 733. Оп. 117. Спр. 65.
7. РДІА. Ф. 733. Оп. 117. Спр. 60. Арк. 269.
8. РДІА. Ф. 733. Оп. 117. Спр. 64. Арк. 323.
9. РДІА. Ф. 733. Оп. 117. Спр. 65. Арк. 466.
10. РДІА. Ф. 733. Оп. 50. Спр. 884. Арк. 1 зв.
11. РДІА. Ф. 733. Оп. 50. Спр. 928. Арк. 9 зв.
12. РДІА. Ф. 733. Оп. 117. Спр. 60. Арк. 17-22.
13. РДІА. Ф. 733. Оп. 50. Спр. 921.
14. РДІА. Ф. 733. Оп. 147. Спр. 923.
15. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. СПб., 1883. Т. 7. Стб. 93.

Надійшла до редколегії 28.01.2000